

कै. गणपतराव बापूराव कोळेकर
मु. लाट, ता. शिरोळ, जि. सोलापूर.

आमची इतर प्रकाशने

- अश्व परिक्षा इ. स. १९३७
- अश्व परिक्षा दुसरी आवृत्ति इ. स. १९९२
- धनगर समाजाची गोत्रे इ. स. १९८१।
- लाट दर्शन इ. स. १९८५

धनगर समाज प्राचीन इतिहास व गोत्र

- गणपतराव बापूराव कोळेकर

प्रकाशक :

श्री. शिवाजी गणपतराव कोळेकर
मु. लाटवाडी, पो. अबदुल लाट,
ता. शिरोळ जि. कोल्हापूर.

श्री. आर. ए. पाटील
५६ब, आसरा कॉलनी,
होटगी रोड, सोलापूर.

लेखक .

श्री. गणपतराव बापूराव कोळेकर
मु. लाटवाडी, पो. अबदुल लाट,
ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर.

प्रथमावृत्ती इ. सन १९९२

मुद्रक :

मि. रा. जानकर
४९७, साखर पेठ,
सोलापूर-४१३ ००५

किंमत : ५-०० रुपये

धनगर समाजाचा वेदकाला पासूनचा इतिहास, वंश, कुळी, गोत्र व प्रवर.

धनगर समाज प्राचीन माहिती

सूर्यवंशात मूळ पुरुष आदिनारायण म्हणजे विष्णू - विष्णूपासून ब्रम्हदेव व ब्रम्हदेवाचा पुत्र मरिची, मरिचीचा पुत्र कश्यप सर्व जीवांचा आदि कश्यपपासून कश्यपापासून देव, दैत्य सर्व लोक व प्राणिमात्र त्यांची उत्पत्ती झाली. कश्यपाच्या ३६ राण्या होत्या. त्यांचेपासून सर्व चराचर विश्वाची उत्पत्ती झाली. कश्यपाच्या ३६ राण्यापैकी २८ वी राणी सुंदरा ही हटक म्हणजे धनगर जातीची होती. (मूळ स्तंभ) सुंदराचा बाप खरऋषी माता अधृती व मुलगा माधवी नावाचा होता ३६ मूळ ऋषी पैकी ताप ऋषी धनगर जातीचा व मणीमहंत हटक म्हणजे धनगर जातीचा होता (मूळ स्तंभ)

वेद वर्णन -

उत्तर ध्रुवावरून दक्षिणेकडे येताना आर्य लोकानी सैबेरीयामध्ये उरल पर्वत व अलताही प्रदेशामध्ये बराच काळ वस्ती केली. त्या प्रदेशात मेंढ्या वन्य प्राणी होत्या. त्यांना आर्य लोकानी माणसाळवीले. प्राणी शास्त्राचा तसा एक सिद्धांत आहे की ज्या प्रदेशात एखाद्या प्राण्याची रानटी जात आढळते त्या त्या प्रदेशातच त्या प्राण्यांना मानसाळवीले जाते. या आर्य लोकांची एक टोळी सुमारे ५००० वर्षांपूर्वी भारतात आली. त्यांनी मेंढ्या भारतात आणल्या. त्यापूर्वी मेंढ्या भारतात असलेला उल्लेख कोठे आढळत नाही. (भारतीय संस्कृती कोष भाग १ पान ४७२) भारतात आर्य संस्कृतीचा प्रवेश होण्यापूर्वी असुर, दैत्य, दानव नाग असे अनेक संस्कृतीचे समाज नांदत होते. आर्य व द्रविड हे भारतातले दोन समाज सोडून त्यांच्याही पूर्वी भारतात असलेल्या किंवा बाहेरच्या प्रदेशातून भारतात स्थाईक झालेल्या जमातींना वन्य जमाती किंवा आदिवासी असे म्हणतात. कांही विद्वान अभ्यासक म्हणतात की, धनगर लोक हे भारतातील आदिवासी किंवा वन्य जमातीचे वंशज आहेत. परंतु भारतीय संस्कृति कोषामध्ये ज्या आदिवासी किंवा वन्य जमाती दिल्या आहेत त्यामध्ये धनगर जमातीचे नांव नाही. तसेच धनगर समाजाचे जे पोटभेद दिले आहेत. त्यामध्ये आदिवासी व वन्य जमातीचे नांव नाही.

कांही अभ्यासक म्हणतात, की धनगर समाज हा द्रविड वंशातील आहे. परंतु द्रविड वंशातील पोटभेद तामीळ, तेलगू, कन्नड, मल्याळी, तुळू असे आहेत त्यात धनगर समाज नाही. धनगर समाजामध्ये अहीर असल किंवा मराठा वनगी

बरगेबंद किंवा भेटकरी, डंगे, गडगे, गवळी हटकर किंवा शेंडे, होळकर, कंबर, क्षित्री, खिलारी किंवा भिलारी खुठे किंवा खुटेकर, कुकटेकर, लाड मॅडे, म्हसकर सनगर, शेगर, शिरोटघा, उटेकर असे पोट भेद आहेत. त्यामध्ये आदीवासी वन्य जमाती किंवा द्रविड वंशाचे नांव नाही.

बेबात लिहीले आहे -

“उन्नी सुत्रेण कवयो व्रयन्ति.

याचा अर्थ विद्वान लोक लोकरीचे कपडे स्वतः तयार करून वापरतात
प्रत्याधिर्व ज्ञानामश्व हयोरथायामे
ऋषिः सयोननुदियी विप्रस्य यावयपत्ससखः /
आधीसमानाया : पति शुचदायाश्व शुचस्मच
वासोबायो : वीनामासांसि मर्मजात् /

मुक्त सवि ऋ. मंडल १०, सूची २६

याचा अर्थ ऋषि यज्ञांचा प्रसार करणारे आहेत. रथासंबंधी विद्या जाणणारे आहेत. असे हे ऋषी मनुष्याचे हित करणारे आहेत. व विद्वानाचे दुःखाचा नाश करणारे मित्र आहेत. पिले देणाऱ्या शुद्ध मॅड्याचे पालक आहेत. मॅड्याचे लोकरीचे वस्त्र बनविणारे व वस्त्राचे परिशालन करणारे आहेत.

ऋग्वेद कालात ऋषिमुनी आपले आश्रमात मॅड्या पाळत असत. व त्यांचे शिष्य मॅड्यांना चारणेंस नेत असत.

जोतिष्य शास्त्रात मेष राशीला प्रमुख स्थान असून त्यावरून भविष्य वर्तविले जाते. ऋग्वेद मंडल १०-२६

भूतलावर प्रथम झाडांचे सालीचा उपयोग कपडे म्हणून केला जात असे. त्यानंतर एका धनगराने टकळीवर लोकरीचे सूत काढून कांबळा तयार केला.

संस्कृत भाषेमध्ये धांग असा शब्द आहे. धांग याचा अर्थ डोंगर पर्वत असा आहे. लढवय्या जातीतील कांही लोक अडचणीचे वेळी आपली मॅडरे गायी व इतर जनावरे घेऊन जंगलात राहत असत, त्यांनाच धनगर म्हणतात.

आर्य लोक भारतात आले, त्यांनी मॅड्या भारतात पाच हजार वर्षांपूर्वी आणल्या. व पाळल्या. ते लोक म्हणजे आर्य लोक धनगर आहेत.

आर्य लोकांप्रमाणे धनगर लोकात महालय व श्राद्धविधी आहे. (भा. मांस्मृ-तीक कोष) (यजुर्वेद अध्याय १९ ऋचा ३६-३७)

शेंडी राखणे हे आर्यत्वाचे मुख्य चिन्ह आहे. धनगर लोकामध्ये शेंडी राखणेची बहिवाद आहे. (ऋग्वेद मंडल १ तृप्त ७५ ऋचा १७ खंड ९ पान २८२) ऋजाश्व नावाचा एक ऋषी मॅड्या राखत होता. त्याची मुलेही तोच उद्योग करीत होते. (ऋग्वेद मं. ; ऋचा १८६/११७ भा. स. कोष. खंड ८ पान २६)

आर्य लोक आपले लहान मुलाचे कान टोचत असत. (ऋग्वेद मं. १ सुक्त ८९) धनगर लोकामध्येही लहान मुलाचे कान टोचणेची पद्धत आहे.

तरंते राजा याची राणी शशीयशी हिने गावासह ऋषीला सतावधी बकरी दान दिली. (ऋग्वेद मं. ५ सुक्त ६१ ऋचा ५)

राजा पौरकृत याने पषधू काण्व ऋषिला १०० बकरी दान दिली.

(ऋ. म. ८ सुक्त ५६ सु. ३)

बकरी दान देणारे राजे व दान घेणारे ऋषी मेषपाल होते.

लोकरी वस्त्रे परिधान करणारे मेघोद्रेदक मस्तदेव पहणी म्हणजे राबी नदीकाठी गर्जना करीत आहे. (ऋ. म. ५ सुक्त ५२ ऋचा ९) याचा अर्थ राबी नदी काठी राहणारे मेषपाल मस्त देवाला लोकरीचा कांगला अर्पण करीत असत व मस्तदेव पाऊस पाडत असत. यावरूनच धनगराने कांबळा झाडला म्हणजे पाऊस पडत असे ही म्हण अस्तीत्वात आले असावी.

पंचोदन बकरा म्हणजे पंचकल्याणी बकरा -

पंचकल्याणी बकरा म्हणजे बोकड एक रंगी असून त्याचे चारी पाय पांढरे असतात. डोकीवर पांढरा नाम असतो. अंगावर कोठे तरी पांढरा मोठा पांढरा ठिपका असतो. असा बोकड देवाला बळी दिला असता. बळी देणाराचे पुत्र, पौत्र व पिता पाप रहित होतात, बलीदान करणारा स्वर्गाचा स्वामी होतो. असा बळी दिलेला बोकड पुण्यवाना आश्रम जागी जातो. (अथर्ववेद मंडल ऋचा ५)

अंगीरश ऋषीने असा बोकड बळी दिला. म्हणून त्याला स्वर्गचे ज्ञान झाले या सूक्ताधारेच पंचकल्याणी बोकड किंवा मॅडा देवाला बळी दिला, असता देव अधिक संतुष्ट होतो असे धनगर लोक समजतात.

यजुर्वेद अध्याय २ सुक्त २९. -

हेवरुणा रोगादीसुने व दोषीत जलापासून आम्हांला मुक्त कर. हे ऋणा गाय ज्याप्रमाणे अवध्य आहे त्याप्रमाणे अन्य पशुदेखील हननीय नाहीत. तरीही आमचे हातून पापाचरण घडले असेल तर त्याबद्दल त्यापासून आम्हांला मुक्त कर जल आणि औषधे आम्हांला परोपकारक ठरोत.

यजुर्वेद अध्याय ८ सुक्त १२ -

यजुर्वेदांच्या मंत्रांनी संकल्प केला गेला. ऋग्वेदाचे मंत्रांनी देवतांची स्तूती केली आणि सामवेदांचे मंत्रांनी विस्तार केला.

यजुर्वेद अध्याय १३ ऋचा ४४ -

हे अग्ने त्वष्टाच्या अनुग्रहाने स्वतःचे लोकरीत इतरांची शरीरे अच्छादित करणारी व वरुणाला प्रिय वाटणारी कोणत्याही ठिकाणी सुखाने राहणारी उपयुक्त मौलीक मेंढीला तू मार नकोस.

ऋचा ४५ अग्निरुपी प्रजापती पासून आणि पृथ्वीवरच्या तिस्र उष्णतेपासून भूलोकी जन्मलेल्या बोकडाला हे अग्ने तुझ्या रागापासून दूर ठेव.

ऋचा ५१, अग्निरुपी प्रजापतीच्या क्रोधापासून बोकड उत्पन्न झाला. जन्मतः त्याने आपले पित्याला पाहीले त्या बोकडांचे योगाने देवांनी यज्ञ करून स्वर्गाला जाल.

सुक्त ४६ ते ५० इतर प्राण्यांना मार नये म्हणून आहेत.

सामवेद गायनाचा वेद आहे -

अथर्ववेद - या वेदातील अनेक ऋचा ऋग्वेदातील आहेत. या वेदात समा-विष्ट असलेले कांही विषय ज्ञानेश्वरीमध्ये आलेले आहेत. अथर्ववेद भगवद्गीतेचे उगम स्थान आहे. आयुष्यवृद्धी रोग निवारण विविध औषधी वनस्पती त्याचे उपयोग परिणामासह दिलेला परिचय कृमिनाश विनाश वगैरे विषयांचे स्पष्टीकरण करणारी सुक्ते या वेदात समाविष्ट झालेली आहे.

अथर्ववेद तृतीय कांड सुक्त २१ ऋचा ८ आकाशात गोचर होणारे यमाचे दूत पापी लोकांना दंड करणारे धर्मशील लोकावर कृपा करणारे आहेत. ते यज्ञ कामातील पाप व पुण्य अलग करणारे आहेत. हा यज्ञ वृष्टी करणारा असून आमची अभिलाषा पूर्ण करतो. या ठिकाणी बळी दिलेला मेंढा कधी क्षय पावत नाही जो

यजमान असा मेंढा दान करतो. तो स्वर्गाचा अधिकारी होतो. पांडव्या पायाचे चार पाय आणि नाभीच्या ठिकाणी हवी ठेवून अर्पण केला जातो. तो दाता पित्र लोकांस जातो. सूर्य लोकात प्रवेश करितो. यज्ञात बळी दिलेली पांडव्या पायाची मेंढी क्षिण होत नाही. कारण प्रजापती तिला धारण करतो आणि यज्ञ-मानाला इच्छित फल प्रदान करतो. पृथ्वी आणि आंतरिक्ष या कामातला मेंढीमुळे मिळालेले फळ गृहण करतात.

अथर्ववेदातील विषय -

अथर्ववेद संकारिकाना दिलासा देणारा आहे. यामध्ये स्वतः सर्व वाजूनी रक्षण कसे करता येईल वैभव कसे वृद्धींगत करता येईल. त्याच प्रमाणे राजा राज्य युद्ध राजधर्म समाज प्रबोधन वगैरे विषयांचा विचार आहे.

१) अध्यात्म २) ब्रम्हचर्य ३) गृहस्थाधर्म ४) वानप्रस्थ ५) संन्यास ६) आर्यवन ७) औषधी ८) रोग निवारण ९) कृमिनाशन १०) विषनाश ११) अरिष्टनाश १२) राज्यशासन १३) स्त्वसाधना १४) संग्राम १५) शत्रुनाश १६) यासीधारण १७) पापनाश १८) अन्न १९) संपत्ती २०) आधिदैवत २१) यज्ञ २२) काळ २३) पशुसंपत्ती २४) व्यापार,

वरील विषयामध्ये तत्वज्ञान विषयक मंत्र आहेत. त्याचप्रमाणे अभिचार मंत्रतंत्र वशीकरण मंत्र जादू टोना. गंडदोरे क्रियासाधने वगैरे विषयांचाही विचार आहे. या विषयाला जे मंत्र आहेत. ते सर्व सिद्ध मंत्र आहेत. चांगले परिणामकारक आहेत. अर्थात या मंत्रासाठी ज्या क्रिया सांगितल्या आहेत. त्यांची माहिती पूर्णपणे करून घेतल्या शिवाय त्यांच्या वाटेत जाऊ नये, औषधी वनस्पती रोग त्यांचे स्वरूप आणि परिणाम याचाही उल्लेख या वेदात आहे जसासु वापरणे आणि अन्य शस्त्राचा नाश करणे याबद्दल क्रिया आणि मंत्र या दोहोचाही समावेश या वेदात आहे.

धनगर समाजाची लोकसंख्या महाराष्ट्रात अंदाजे १ कोटी असून त्यापैकी मेष पालन करणारे लोक ५०,००००० आहेत. तसेच भारतातही त्या प्रमाणात धनगर लोक आहेत. धनगर लोकामध्ये शेळ्यामेंढ्या पाळणे, शेती, व्यापार व सैनिकी पेशाचे सरकारी नोकर कारखानदारी व मजूरी करणारे असे लोक आहेत. काही विद्वान अभ्यासकांनी धनगर लोकांना वन्य जमातीतील आदीवासी द्रविड्या वंशाचे म्हंटले आहे. त्या अभ्यासकांना शेळ्या, मेंढ्या चारणे करिता रानावनात फिरतात. तेवढेच धनगर लोक दिसतात. वर सांगितलेले इतर उद्योग धंदे करणारे

धनगर लोकांकडे लक्ष न देता त्यांनी वरील विधाने केली आहेत. धनगर लोक पूर्वीच्या काळी विद्वान होते. त्यांनी काही उपनिषेधही लिहीलेली आहेत. त्यावेळी बरेच ऋषीमुनी धनगर होते. त्यांचे आश्रमात राहून धनगर व इतर लोकांची मुले शिक्षण घेत असत. कालांतराने आश्रम बंद झाले. व शिक्षणही बंद झाले. शेळघा, मेंढघा पाळणारे लोकांना आपल्या शेळघा, मेंढघा चारणेकरीता व त्यांचे रक्षणा करीता रात्रंदिवस रानावनात रहात असलेने लोक नागरी जीवन व त्यांचे रक्षणा-करीता रात्रंदिवस रानावनात रहात असलेने ते लोक नागरी जीवन व आचारा पासून लांब राहीले. त्यांना विद्वान अभ्यासकानी आदीवासी व वन्यजमाती द्रविडीयन वंशाचे म्हंटले आहे. परंतु हे खरे नसून आर्य लोक उत्तरभुवाकडून दक्षिणेकडे येताना आल्पस पर्वत व अलताई प्रदेशात बरेच दिवस राहीले. तेथे असलेले वन्य प्राणी, मेंढघा मानवाला आपले मांस व दुध रुपांने अन्न पुरविणारे व कातडी व लोकर रुपांने वस्त्र पुरविणारे असे बहुपयोगी प्राणी म्हणून त्यांना माणसाळून भारतात आणले. व पाळले त्या आर्य लोकांचे वंशजच धनगर हे लोक आहेत.

पाच हजार वर्षांपूर्वी आर्य लोक भारतात आले. व त्यांनी वेद रचले वेदांचे आधाराने वैदिक धर्माची स्थापना केली व गोत्रेही लिहीली. लोक आपआपले गोत्राप्रमाणे धार्मिक विधी करत असत. अशी व्यवस्था पुढेही अडिच हजार वर्षे चालू होती.

बौद्ध धर्माची स्थापना -

इसवी सनापूर्वी ५६७ साली वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस गौतम बुद्धाचा जन्म झाला. त्यांनी बौद्ध धर्माची स्थापना केली, इ. सनापूर्वी ५०० सालापासून बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला. अनेक राजे व सरदार लोकांनी बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. राजा अशोक याने भारतात व सभोवतालचे अनेक देशात बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. बौद्ध धर्मात वर्ण व्यवस्था नव्हती. त्यामुळे कोणीही कोणालाही आपली मुलगी लग्नात द्यावी किंवा कोणाचीही मुलगी आपण करावी अशी प्रथा पडली. त्यामुळे गोत्र व प्रवर यांचा विसर पडला. अशी सुमारे चौदाशे वर्षे गेली.

वैदिक धर्माची पुनर्रचना -

मलबार प्रांतात कालाडी येथे इसवी सन ७८८ साली आद्य शंकराचार्याचा जन्म झाला. त्यांनी श्री भगवत गितेचे आधाराने पूर्व मिमांसा व उत्तर मिमांसा हे ग्रंथ लिहीले.

उत्तर मिमांसा मधील कांही तत्वे व बौद्ध धर्मातील कांही तत्वे घेऊन श्री. शंकराचार्यांनी वैदिक हिंदू धर्माची पुनर्रचना केली. हिंदू धर्माची पुनर्रचना करताच शंकराचार्यांना पवार उर्फ परमार. प्रतिहार, चव्हाण व माळोखे राजांनी पूर्ण आश्रय दिला.

हिंदू धर्माची पुनर्रचना होताच देहाचे शतकात पुनः पूर्व धर्म परिस्थिती जाणवू लागली. व विसरून गेलेले गोत्र प्रवरादिकांची आवश्यकता भासू लागली. ज्यांना आपली गोत्र मिळाली नाहीत असे लोक आपले विवाह संबंध आप-आपल्या कुळी पाहून जमवू लागले.

ब्राम्हण, रजपूत, मराठे व धनगर यांचे गोत्र कुळी, वंश व प्रवर समान असून ती आर्यानीच लिहिलेली आहेत. म्हणजे हे वरील सर्व समाज आर्य वंशातीलच आहेत.

तसेच मराठे व धनगर यांची बरीचशी आडनावे एकच आहेत. धनगर समाजाला मराठा समाजाचे एक अंग समजले जाते. त्याचे मधील धार्मिक विधीही सारखेच आहेत. राजस्थानात राष्ट्रकूट या नांवाचा अपभ्रंश होऊन राठोड हे नांव उत्पन्न झाले आहे. (भा. स. कोष खंड ८ पान १७८) धनगर समाजाने "मराठा" नांवाचा एक पोटभेद आहे.

कुळी, वंश, गोत्र व प्रवर-

भारतात क्षत्रिय पेशाच्या तीन प्रमुख जाती आहेत. १) रजपूत २) मराठा ३) धनगर जात, मुळात या तिन्ही जाती एकच आहेत. त्यामध्ये रोटी व बेटी व्यवहारही होत असत रजपूतांनी उत्तर भारतात, मराठे यांनी महाराष्ट्रात व धनगरांनी कर्नाटकात आपली राज्ये स्थापली होती, रजपूतांमध्ये ३६ कुळी आहेत. मराठ्यांमध्ये मुख्य ३६ असून उपकोळी ६० आहेत. अशा मराठ्यांमध्ये एकूण ९६ कुळी आहेत. व धनगरांमध्ये ३२ कुळी आहेत.

गोत्र व प्रवर

गोत्र म्हणजे वेद रचनेत आले त्यावेळेपासून आज सुमारे पाच हजार वर्षांपासून आर्य लोकांनी ठेवलेली आपली वंशोत्पत्तीची आठवण आहे.

गोत्र ऋषी म्हणजे आपले कुळीचे मूळ पुरुषानी ज्याचे जवळ शिक्षण घेतले असा मूळ ऋषि.

प्रवर ऋषि म्हणजे ज्यानी ऋग्वेदातील सुत्र रचली व त्या सुत्राने अग्नीची स्तुती केली असे पुर्वज.

वैदिक धर्मीय हिंदूमध्ये लग्न, श्राद्ध, पक्ष, उत्तर क्रिया वगैरे धर्मकृत्यात प्रारंभी गोत्र व प्रवर यांचा उच्चार करावा लागतो.

एका वंशात विवाह प्रसंग होतात. पण एकाच गोत्रात व कुळात विवाह होऊ शकत नाही. (स्कंद पुराणा उचसधि)

उपगोत्र म्हणजे ज्यांचे ऋषि गोत्र विसरलेले आहेत त्या गोत्राचे ठिकाणी आपले गोत्रातील दुसरे एखादे प्रसिद्ध पुरुषाचे नांव दिले जाते असे गोत्र

कूळ -

एका कुटुंबातील कर्तापुरुष त्याचे वडील, त्याची मुले अशा तीन पिढ्या नांदत त्याला कुळ असे म्हटले जाते.

गोत्र-

प्राचीन काळी संपत्ति गाईच्या स्वरूपात मोजली जाई, म्हणून एका कुळात राहाणाऱ्या सर्व लोकांच्या गाई एकत्र असत. त्याला गोत्र असे नांव होते. नंतर ते कूळाचे गोत्र असे समजले जाऊ लागले.

गौण अर्थाने गोत्र शब्द कुटुंबातील एखाद्या शूर विद्वान किंवा श्रीमंत पुरुषाला लावतात. नंतर त्याच्या कूळाला त्या पुरुषावरून नाव मिळते. त्याला लौकिक गोत्र असे नांव असून ते क्षत्रियामध्ये असते.

ज्या कुळाचे प्रवर समान नाहीत त्या कुळात विवाह व्हावा असे गौतम सूत्रांत म्हटले आहे. सूत्रकाळी चांद्रव्याण किंवा कृच्छ्र प्रायश्चित्त केले की सगोत्र विवाहाचा दोष जात असे.

लग्न कार्यात कुलगोत्राचा उपयोग करतात-

आपले गोत्र पाहणेची रीत:-

धनगर समाजातील गोत्र कुळी आडनावे व पडनावे वंश व प्रवर यांचा तक्ता पुढे दिलेला आहे. त्यात आपले आडनांव मिळाले नाही तर आपले कुळीशी ज्या कुळीचा भाऊपणा येतो व विवाह संबंध होत नाही अशा कुळीचे आडनावा-वरून आपले गोत्र निश्चीत करावे. आपले कुळीशी भाऊपणा असणाऱ्या कुळी समाजातील वृद्ध लोकाना माहित असतात,

पुढे दिलेली गोत्रे ही धनगर समाजातील सर्व पोट जातीसह एकच आहेत. मूळचा धनगर समाज एकच असून पोट जाती कालांतराने पडल्या आहेत.

नं. न.	मुख्य कुळी	आडनावे व उपनावे	गुळ गोत्र	वंश	ऋषी गोत्र	प्रवर
१)	खरात	धावपुढे, पांडरे, सूळ, बोरवर, अमाने, वाके, पालवे टेळे, कोळवे धागरे, विजारे. रावबाहे, कावळे, भडके, वाडके, वेळे, तरडे, हळवे, तामखडे, रतनगरावे, मळगे, झुळगे, वंदि, गेदे, व्हरकाटे, लांडगे, सोडगे, पटकारे, धोपळे, धोरवाले, मुरसुळे, पुणेकर, गुलहरावे, खराटे, सातकुळे, वगणे मळसनावरे, चुनकळे, गोखारी.	परिहार	जन्मीवध	पुंडरीक	३ मिलाक्षी माही
२)	झवटे	नरटे, बडगर, भागे, सरगळे, हजारे, भेंडगे, बावरे, हळवे, पोळळे, गाराट, पुराळ, कासुगडे, नेमाणे, झुलवडे, भानवसे, धीरसागर, सोमदे, चारे, हळगे, करगळे, किंकरे, गावडे, विठ्ठलगे, घिटे, काकडे, गारके, मारपुढे, राडे, 'मिक्कळ' रेवे, बडरे, वडरे, दराडे, बागनवर, माडगार, बरळे. निगुडे, बघनवर, 'मिक्कळ' विरवे, तांडळे.	सोळकी	अग्नी वंश	भारद्वाज	अभिरस बाहेरसरस भारद्वाज
३)	धोरात	अनावसे, मद्गानवर, तानाळ, बटके, बाणकुळे, पावणे, मावपुते, लोखंडे, निववटे, देवकर, कालगुडे, डकर, बरवे, खमगळे, मुपकर, मुपणे, लटे, पांडरीपसे, सुमने, पाटोळे, लोखंडे.	गळजेळ	पुर्ववण	कश्यप	कश्यप वरव नेवव

अ. नं.	मुख्य कुळी	आडनावे व उपनावे	कुळ गोत्र	वंश	श्रीची गोत्र	प्रवर
४)	कोळिकर	मुरडे, सोपे, दाहवडे, हयमछोरे, बोटघाटे, दोडवाग आगलावे, करपे, बनसोडे, करपे, बनसोडे, चवघारे, आलावळे, नासके, गाडवे, राऊत, कुडलीक, भागवत, (रामाचा मुलगा कुम यांचा वंश)	कान्हाड	सूर्यवंश	मानव	बावन आपवन जयदाजी
५)	शिंदे	भुंजे, काळजाते, कांडुरे, हांडवरे, खडके, बेंदरे, दोंगि, विचकुळे, हराळे, सुटे	-परीहार	अग्नीवंश	पुंडलिक	३ मिळाली नव्हित
६)	हाके	मदने, खरेजे, गोपणे, यहीभाते, घुटकडे, हाडे, दोलवडे, लुबाळे, इकडे, आलमार, सेटकरी, पिसे, विजुगडे, हिले काडे, बने, बारगळे, वरणे,	यादव	चंद्रवंश	वैदित्य	कोहिस अविरग भाईस्वरुप
७)	स्वार	सुडनवर, देगडकर, बलार, बरसे, डापटवर, नेळे, दिडे, मिरगिरे, गोयकर, साठे	गहलोळ	सूर्यवंश	काश्यप	काश्यप वत्सनेधु नैधुव
८)	सोलनकर	पारकर, खडेकर, वापसोडे, हिरवे, इकर, ठवरे, भोगरे, निटवे, इंगळे, डोईफोडे तांबे. (बोकड न बाणारे) बीद, पाडुळे, हांगरे, गंवड, भोगरे, धुपे, सरजे, गाडेकर, कोळसे, होड दमडेरे, वीरकर.	यादव	चंद्रवंश	कौडीन्य	अविरस कौहिस मईसाय

अ. नं.	मुख्य कुळ	आडनावे व उपनावे	कुळ गोत्र	वंश	श्रीची गोत्र	प्रवर
९	देवकते	अर्जुन, मोरड, व्हंसमाने, वळेकर, सपनवर, बरकडे, सेटकरी, डेरे, तांबे, (बोकड बाणारे) तळे, डोगरे, बगडे, भासोटे, उतरे, कोले, झाडे, बिलारी, दाबे, आणें, खोरडे, हुनुमाने, मुठळक, निगडे	चौहान	अग्निवंश	वत्स	भार्गव भास्वरुप आर्य च्यवन जामदग्न्य
१०	वाकसे	उसके, यसके, चोरमले, मिरसट, बंगाले, कुन्हाडे, मुगटराव	गहलोळ	सूर्यवंशी	काश्यप	काश्यप वत्स नैधुव
११	सरगर	साडनवर, फोडे, गिपरे कटरे, मलगाँडे, गडवे, सेटकरी, कुमवे, नांबळकर, सुपवे खुपकर, पिजारी, गुरबारे.	कांतून	अग्निवंश	वत्स	भार्गव ववन वापवन आर्भ जामदग्न
१२	सरक	झरक, तारनवर, शेळके, जिडे, लकडे, चोपडे, भडके, पेरवळे, हराळे, चिरजे, पिसाळ, येकार	सोळंबी	अग्निवंश	भारद्वाज	आंघिदस भारतपत्व भारद्वाज
१३	हालनवर	बीवकर, दिलगुडे, हुलगुडे दुधे सरवडे, बेळे, सिद्धरु, कोडलकर	गहलोळ	सूर्यवंश	काश्यप	काश्यप वत्स नैधुव

अ. न.	मुख्य कुळ	आडनावे व उपनावे	कुळगोत्र	वंश	ऋषी गोत्र	प्रवर
१४	कोकरे	हाजगे, हांगले, अरबले, पिगळे, सोनटक्के, कऱ्हाडे, माळवडे. रावकर, देवपुंजे, सोडवे, घुमारे, राजार, गोरे, वीरकर, लामाटे, हुलकर.	राठोड	सूर्यवंश	गौतम	आंगीरस आयस्य गौतम
१५	जानकर	कारंडे, राऊत, मोटे, माळे, घुले, विडवर, वाघे, करमारे, पडळकर	गहलोळ	सूर्यवंश	कश्यप	काश्यप वरस नैधव
१६	काळे	महिन, गहिने, सारसे, हुंबाळे, श्रीराम, गोरे, डोंबाळे, सिनगारे, वरवुडगे, दडस. नाथकडे, चिचिरे	कदम	सूर्यवंश	मानव	अंगीरस आयस्य जानकर
१७	खत्राळ	शेजाळ, दुधाळ, बाघमारे, गरडे, गळंडे,	सोलंकी	अग्निवंश	भारद्वाज	अंगीरस आयस्य भारद्वाज
१८	वेडगे	जेडगे, ससे, जुगादार, जोडळे, जवळगे, गरडे, गळंडे, रेडके	गहलोळ	सूर्यवंश	कश्यप	काश्यप वरस नैधव
१९	ऐनवर	आर्देनवर, दुसैनवर, डकनवर. कोपनवर, मकनवर, भाडनवर	गहलोळ	सूर्यवंश	कश्यप	काश्यप वरस नैधव

अ. न.	मुख्य कुळगे	आडनावे व उपनावे	कुळगोत्र	वंश	ऋषी गोत्र	प्रवर
२०	किगाडे	धुरंगे, नरडे व्हटकर, डवण, माळवे, (खुंग ऋषीचा वंश)	धोंगर	सूर्यवंशी	गौतम	अंगिरस आयस्य गौतम
२१	वुटे	ताटे, कचारे, मोरे, कुवळकुडे, दावदान, डोईकोडे, वाघ, पिसे, बिरे, दळवी, केसकर	प्रभार	अग्निवंश	वशिष्ठ	वशिष्ठ जिवती पारांगर
२२	लेंगरे	पिसुंदरे, किलंदरे, वगरे, जालिंदरे, सिंगारे, (खुंग श्रीचीचा वंश)	सेंगर	सूर्यवंश	गौतम	आंगिरस आयस्य गौतम
२३	आवळे	पुकाळे, यमभर. यमसवर,	गहलोळ	सूर्यवंश	कश्यप	काश्यप वरस नैधव
२४	डोंबरे	सोंनावळे, व्हटे, काटमारे,	तवर	यदुवंश	मण्यित	मणी, अंगिरस बाईसपत्न्य भारद्वाज
२५	ठेंपळ	सणगणे, टुले, ठेंगले,	गहलोळे	सूर्यवंश	कडग	काश्यप वरस नैधव
२६	आलंदर	वलदवर. करनवर, कसाडे, डंगे,				
२७	टकले	एरडे, तुपे, टिकले,				
२८	भारकड	शिवरकर, भुटकर,				
२९	वगडे	पोले, संसळाडे,				
३०	मासाळ	मिसाळ, गोंनभासाळ, अभुक्तसिद्ध, खाजणे, साळ, भांडगे, वळडे, पलेरी, वडेर.	सोळकी	अग्निवंश	भारद्वाज	अंगिरस बाई एरभांडगे व
३५	लाकरे	वेळनवर				आयस्य वरस
३२	कुलाल	बिसे, वुषडे	गहलोळ	सूर्यवंश	कश्यप	नैधव

मराठी राज्यातील धनगर वीर.

छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी मराठी राज्याची स्थापना करणेंस मुद्द-
वात केली, त्यावेळी त्यांचे सैन्यात प्रामुख्याने मावळे व हेटकरी होते. हेटकरी
हेटकरी व झेंडे धनगर हे एकच आहेत. स्वतंत्र मराठी राज्य स्थापण्यात व
शिवाजीची सून ताराबाई हिने मराठी राज्याचे संरक्षण करण्यास औरंगजेब बाद-
शहा बरोबर इ. सन १६८९ पासून १७०७ पर्यंत जो दिवस लढा दिला त्यात
मराठे व धनगर लोकच जास्त होते. त्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात महाराष्ट्रात राजे
पांडरे शरफत मुलूख समशेरबहादूर, राजे देवकाते बंडगर अमीर उल उमराव
शेंडगे, चोपडे, कोळकर, काळे, गोफणे, वाघमोडे, कोकरे, ओलेकर, धायगुंडे,
शिंदे, मासाळ, हजारे, मदने, लांबहाते, खरात, शेळके, सलगर, पुणकर, पाटोळे,
खताळ, माने, बुळे, फणसे, अकले, बारगल, शिंगाडे, डांगे, काकडे, गाडवे, महा-
नवर, बरगे, केसकर, हाके, रुपनवर, गलांडे, गरुड, भानूसे, सौनवळकर, जांभळे,
बने, आगलावे, वाघे, वाघमारे, देसाई, देशमुख, इनामदार, मोकाशी वगैरे घराणी
प्रसिद्धीत आली.

शिवाजी महाराजांचे वेळचे धनगर सरदार निंबाजी पाटोळा, दादाजी
काकडे, व्यंकाजी खांडेकर, धनजी शिंगाडा, बनाजी बिरजे, येसाजी थोरात,
हिरोजी शेळके, बळवंतराव देवकाते, अमदोजी पांडरे, भवाणराव देवकाते, माण-
कोजी धनगर गोदाजी पांडरे, इंद्राजी गोरड, नाईकजी पांडरे वगैरे होते.

औरंगजेब बादशहाचे स्वारीचे वेळी राजाराम महाराज जिजी येथे असता
धनगर सरदाराना दिलेल्या पदव्या बंडगर - अमीर उल उमराव पांडरे - शर-
मत मुलूक काकडे-दिनकरराव, वाघमोडे :- सेना बारासह श्री थोरात - दिन-
करराव - पांडरे - शहाजात मुलूख - पांडरे - समशेर बाहदूर, महारनवर
फत्तेजंग बहादूर, - ढोके - विश्वामराव, ढमढेरे, विठोजी सलगर असे सरदार
होते. इंडीचे बंडगर देशमुख यांचे घराण्यातील स्थिरांना पायांत सोन्याच्या माख-
ळ्या घालण्याचा मान साताराचे शाहू छत्रपतींनी दिला होता, हा मान मिळव-
णारी घराणी महाराष्ट्रात फार थोडी होती.

इ. सन. १७६१ चे पानिपतचे संग्रामात पुढे दिलेले मोठे धनगर सरदार
होते. सुभेदार मल्हारजी होळकर, रामराव खंडोजी देवकाते, मानाजी धायगुंडे
मलकोजी माने यमाजी गोफने, रंगराव शिंगाडे, विठ्ठलराव पांडरे, गंगाजी शिंगाडे
यसाजी टकले, नारायणराव पांडरे, केरबा काळे, तुकोजी गाडवे, नरसिंगराव
चोपडे, आमंदगव माने, शिवाजी शेळके, धावजी माने हे मोठे सरदार होते.

यापैकी पहिले तीन सोडून बाकीचे सरदार धारातिर्थी पडले. या शिवाय लहान
सरदार, शिलेदार, वारगीर, व पोयदळचे लोक अनेक ठार झाले. व कांही जिवंत
परत आले.

वरील सरदारपैकी केरबा काळे हे इचलकरंजीचे असून त्यांची पत्नी निरा-
बाई सती गेली. तिचे वृंदावन इचलकरंजी येथे आहे.

इंदोरचे पहिले तुकोजीराव यांनी मल्हारराव होळकर यांचे सैन्यात असता
मराठ्यांचा भगवा झेंडा इ.सन १७९८ साली प्रथम अटकेपार लावला होता.

इंदोरचे पहिले तुकोजीराव होळकर यांचा चौथा मुलगा यशवंतराव याने
इ. सन १८०४ मध्ये दुआबात कर्नलमॉन्सन याचा पराभव करून इंग्रजी सैन्याची
फार नासाडी केली. त्याच साली फरकाबाद येथे यशवंतरावाचा पराभव झाला.
व तो पंजाबांत गेला. तेथे यशवंतरावाचे नांव ऐकून त्याचे भोवती अनेक सैनिक
जमले. ते सैनिक घेऊन यशवंतरावाने कर्नल मॉन्सन याचा पराभव केला, या
युद्धात इंग्रजांचे इतके नुकसान झाले की, इंग्रजांनी होळकरांकडे तैनाती फौज
ठेवणेचा नाद सोडून देऊन यशवंतरावा बरोबर बरोवरीचे नात्याने इ.सन १८०५
मध्ये तह केला.

अजिंक्य समजल्या गेलेल्या इंग्रज सैन्याला यशवंतरावाने दिलेला मार
पाहील्यावर आपल्याला नेपोलियन बोनापार्टीची आठवण होते. नेपोलियन व यश-
वंतराव समकालिन होते व दोघांचा शत्रु एकच होता.

रियासतकार सरदेसाई यांनी म्हटले आहे “यशवंतराव अंतकरणाचा
उदार गरिबांचा कनवाळू, हाताखालच्या लोकांना जिवपाट जपणारा स्वतःचे
मुखाविषयी अत्यंत निरिच्छ पण समरांगणी कर्दनकाळ, त्याच्या तोडीचा सेना-
नायक मराठ्याकडे दुसरा नव्हता.”

यशवंतरावाची बायको तुळसा ही यशवंतरावांचे हाताखाली तयार झाली.
होती. यशवंतरावाचे युद्धातील डावपेच तिला समजून आले होते. यशवंतरावाचे
पश्चात तुळसा आगले सैन्य घेऊन इंग्रजाशी लढणेस निघाली पण पेशवाचे
सैन्याची गाठ पडणेपूर्वी महतपूर येथे इंग्रजांनी तुळसाचा पराभव केला. पण तुळ-
साचे सैन्याने इंग्रजांना दिलेला मार त्याचे लक्षात राहीला. कर्नल मॉन्सनने
होळकरांचे सैन्यात फितुरी करून जाव-याजाणाच्या नबाब गफूरखान याजकडून
तुळसाला ठार मारविले पुढे गफूरखानाला या कृत्याचा पश्चाताप झाला.

यशवंतराव होळकर व तुळसा ही दोन शूर रत्ने मराठेशाहीच्या अखेरच्या काळात चमकून लोप पावली. त्यानंतर लवकरच मराठेशाहीचा अंत झाला.

आदीशाही व मराठी राज्यांतोळ १२ राव.

विजापूरात इब्राहीम आदिलशाह इ. सन १५५७ ते १५८० या बादशाहाचे कारकिर्दीत बाळकोजी, माणकोजी घायगुडे हे एका लढाईत पराक्रमी दिसल्याने त्यांना बादशहाने ता. खंडाळा जि. पुणे येथे १३ गावे इनाम दिली. गावांची नावे :- मोरवे, आवशी, पाडळी, खेड, नांदवड, आंदोरी, वाहशी, पिंपरे, पाडे-गांव, खेड बुद्रल, बोरी अशी होती. पैकी एक गाव त्यांनी आपले बहिणीला दिले. या घायगुडे घराण्यात सर्जेराव, अभंगराव, आडेराव, नांदरे, तुरेवाले, झेंडेवाले, वगैरे १२ गावांची पदप्ता होत्या. पुढे इ. सन १७६१ चे पाणीपतचे लढाईत या राव घायगुडे घराण्यातील सर्व मारले गेले. त्यावेळी कारभारी बाघ-यांनी आपणास घायगुडे आडनांव लावून सर्व वतन आपले नावावर लावून घेतले.

वन्हाड प्रांतातील पेनगंगा नदीकाठचे हटकंर धनगर लोकांनी इ. सन १८५७ सालचे स्वातंत्र्य युद्धात इंग्रजांचे विरुद्ध भाग घेतला होता, इंग्रजांनी त्यांना माफी देणेचे अमिष दाखवून पकडून सुमारे १५० लोकांना फाशी दिली.

लिंगायत धर्माची स्थापना -

कर्नाटकांत कलादगी जिल्ह्यात कलचुरी वंशाचे राज्य होते. त्या राज्याचा प्रधान बसवेश्वर होता. बसवेश्वराचा जन्म इ. सन ११८० चे सुमारास झाला. त्यांनी लिंगायत धर्माची स्थापना केली. बसवेश्वराला धनगर जातीचे राजे, सरदार पाळेगार देसाई व इतर धनगर लोकच जास्त अनुयायी मिळाले व त्यांनी लिंगायत धर्माचा स्विकार केला.

कर्नाटकात इ. सन १२०० चे सुमारास धनगर जातीत रेवड नांवाचा एक प्रसिद्ध संत होऊन गेला. लिंगायत धर्मातील लोकांनी विधिवत नावाचे धार्मिक ज्ञानदान करणारे एका मंदिराची स्थापना केली होती. संत रेवडने त्या विधीवंत मंदिरात प्रवेश मागितला त्यावेळी इष्टलिंग धारण करणेचा प्रश्न उद्भवला. लिंगायत लोक आपले गळघात इष्टलिंग धारण करीत असत. रेवडने लिंगायत धर्माचा स्विकार केला नव्हता व लिंग ही धारण केले नव्हते. म्हणून रेवडला विधीवंत मंदिरात प्रवेश मिळाला नाही. त्यावेळी अलम्प्रभू विधिवंत मंदिराचे अध्यक्ष होते. ते म्हणाले

“ कुरुब हुदवमुन्न कुलविल्ल गोत्र विल्लम ।
कुरुबन फल काणी बसवाण्णा ॥ ”

या कानडी वाक्याचा अर्थ “ धनगर उत्पन्न होणे पूर्वी जाती व गोत्रे नव्हती. धनगरांची उत्पत्ती झाले नंतर जाती व गोत्रे व्यवहारात आली. हे बस-वाण्णा आम्ही जे सर्व दिसतो ते धनगराचे फल म्हणजे वंशज आहोत. ” आलम-प्रभू यांचे वरील उद्गारावरून पाहता हे लिंगायत लोक हे मूळचे सर्व बहूतेक धनगर असून पुढे त्यांनी लिंगायत धर्माचा स्विकार केलेचे दिसून येते.

श्री. काशिराव बापूसाहेब देशमुख रा. अमरावती प्रांत वन्हाड यांनी मराठी क्षत्रियांचा इतिहास या ग्रंथाचे तीन भाग लिहून इ. सन १९२९ मध्ये प्रसिद्ध केले. हे तिनही ग्रंथ त्यावेळी मध्यप्रांताचे गव्हर्नर याने इंडिया ऑफिस लायब्ररी लंडन करीता पसंत केले. त्या ग्रंथात धनगर समाजाची साडेअकरा कुल गोत्रे असलेचे माझे वाचन्यात आले. त्यातील अकरा गोत्रे मुख्य असून विवाहीत नसलेल्या स्त्रि पुरुषांचे संबंधापासून उत्पन्न झालेल्या संततीचे आर्षे गोत्र मानले आहे.

उत्तर हिंदूस्थानात डॉ. शामसिंहजी यांनी पी. एच. डी. पदवी मिळवीण्या करीता “ हमारा समाज भारत के मेशपाल ” हा प्रबंध इ. सन १९७३ मध्ये लिहीला तो इंग्लीश व हिंदी भाषेत प्रसिद्ध झाला. त्यामध्ये धनगर समाजाची मुख्य अकरा कुलगोत्रे दिली आहेत. बारावे गोत्रात इतर गोत्रे म्हटले असून त्यात कुलगोत्र नाहीत फक्त आडनावे आहेत. यावरून बारावे गोत्र हे विवाहीत नसलेले स्त्रि - पुरुषांचे संबंधात असून जन्मलेल्या संततीचे असावे. वरील दोन्ही आधार पाहता धनगर समाजात मुख्य कुल गोत्रे अकरा असलेचे सिद्ध होते.

विवाहीत नसलेले स्त्रि पुरुषांचे संबंधापासून जन्मलेला संततीचे गोत्र त्या संततीचे बापाचे मानावे असे माझे वैयक्तीक मत आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून आलम प्रभू यांचे धनगरासंबंधाचे उच्चारावरून व ऋग्वेद व उपनिषदे यामध्ये धनगरासंबंधी आलेल्या लिखाणावरून पहाता वेद-काला पासून धनगर समाजात गोत्रे असलेचे दिसून येते. इतकेच नव्हे तर गोत्रे मूळ धनगरांनीच लिहील्याचे दिसून येते.

जाती कशा पडल्या

प्राचीन काळी सुतार, लोहार, परीट, तेली, कुंभार इत्यादी स्पृश्य बलुते-दारांच्या वेगवेगळ्या जाती नव्हत्या. ते ही क्षत्रियच होते. ज्याला जो जमेल तो धंदा प्रत्येक इसम करीत असे. सुताराचा मुलगा सुताराचा धंदा न करता त्याला जमेल तो धंदा तो करीत असे. अशी वहीवाट होती बलुतेदारांना आडनावे होती.

कालांतराने सरकारने आपले सैन्याची हालचाल किंवा एखादे राज्याचे किंवा अधिकाऱ्याचे फिरतीचे वेळी बलुतेदारांची अडचण भासू नये व ते कारागीर सत्वर मिळालेले म्हणून बलुतेदारांचे घंदे करणारांना जमिनी इनाम दिल्या. हे बलुतेदार गावातील इतर लोकांचीही कामे करू लागले, बलुतेदारांना वननें मिळालेवर वतन सांभाळणे करीता बलुतेदारांचा मूलगा आपले बापाचा घंदा सोडणेंस तयार होईना घंद्या वरून आडनांवे पडली. व मूळची आडनांवे विसरून गेली. घंद्यावरून वेग-वेगळे गट म्हणजे जाती पडल्या.

श्री. शंकराचार्यांनी हिंदु धर्माची पुनर्रचना करताच बौद्ध धर्माचा त्याग करून हिंदू धर्मात आलेले लोक सामूदायिक-रित्याणकृत्रिम येऊन वेगवेगळ्या देवतांचे भजन पूजन करू लागले त्याचेही वेगवेगळे गट पडले. यावेळी रजपूत मराठा व धनगर समाजामध्ये रोटी बेंटी व्यवहार ही होत होते. येथून घंद्या-वरून व वेगवेगळ्या गटावरून निरनिराळ्या जाती निर्माण झाल्या. दळणवळणाचे अभावी, देशकाल. परिस्थिती व रुढी मुळे निरनिराळ्या जाती निर्माण होऊन परस्परांतील रोटी बेंटी व्यवहार ही बंद होत आले.

घरंदाज प्रविष्टीन धनगर लोकात विशेषतः हाटकर म्हणजे झेंडे धनगर लोकात हाट, पाट, घाट, व साट या गोष्टी हलक्या मानल्या आहेत, हाट म्हणजे बाजार. पाट म्हणजे गंधर्व-विवाह, घाट म्हणजे पाणवठा व साट म्हणजे चाबूक याचा अर्थ स्त्रियांनी बाजारात जाणे, समाजात गंधर्व विवाह करणे, स्त्रियांनी पाणवठावर पाणी भरणेस अगर कपडे घुणेस जाणे व स्त्रियांनी चाबूक हातात घेणे म्हणजे शेत काम करणे या गोष्टी हलक्या मानल्या आहेत.

महाराष्ट्रात इतर समाजापेक्षा धनगर समाजात स्त्रिया सती गेलेल्या जास्त आढळतात. वैभवशाली विजयनगरचा राजा श्रीकृष्ण देवराय याचे समवेत त्यांच्या ३ हजार राण्या सती गेल्या होत्या,

लेखक कोळेंकर याचे घराण्यात ७ स्त्रिया सती गेल्या आहेत,

प्राचिन धनगर राज्ये

पंढरणाचा राजा गौतमी पुत्र मानकर्णी इ. सन ८० ते १०४ याचे पल्लव राजाशी युद्ध झाले होते, म्हणजे भारतामध्ये पूर्वापार इसवी सनापूर्वीही धनगरांची राज्ये होती,

एकेकाळी कृष्णा नदीचे दक्षिणेकडील प्रदेशातील यादव तसेच मद्रास-

पातालील गहलोल कुळातील जमीनदार धनगर होते. कर्नाटकात विजयनगरचे राजे तसेच त्रावणकोर, कोचीन व पडुकोटा येथील पल्लव राजे व त्यांचे सरदार हे धनगरच होते. मालखंड, वरंगळ, म्हैसूर, कलेदि, बिदन इकरचें पाळगार म्हणजे राजें जिजी म्हणजे कृष्णगिरीचे राजे धनगर होते. पल्लवांनी कर्नाटकात एक नवे राज्य स्थापन केलें. त्याला कुरुबानाडू असे म्हणत असत. त्यांची राजधानी फुलाला होती. त्याचे आरमार होते, ते आपली नाणीही पाडत असत. पल्लवांचे एका शाखेनें बगालमध्ये इसवी सन ६४३ ते ११६७ पर्यंत राज्य केलें. दक्षिण भारतात पूर्वे किताऱ्यावर चोल प्रांतात कारोमाडेल किताऱ्यावर इसवी सनाचे तिसरे शतक ते दहावे शतकात पल्लवांचे राज्य होते. त्यांची राजधानी काची उर्फ कांजीवरम होती. या पल्लवांची राजधानी कांजीवरम येथे चिनी प्रवासी ह्यू एनेचॅंग इसवी सन ६४० चे सुमारास येऊन गेला होता. कांजीवरम येथील मिनाक्षी मंदिर व इतर सुंदर इमारती पल्लव राजांनी बांधल्या. पल्लव राजा शिवस्कंद वर्मा याने आश्वमेध यज्ञ केला होता. १२ वे शतकात आनंदकोम नावाचा एक धनगर आपली मेंढरे जिजीचे कल्याणवळ चारन असता त्याला द्रव्याचा एक ठेवा सापडला ते द्रव्य खर्च करून त्याने सैन्य उभे केले व देवानुरचे संनपुट पाळगाराचा पराभव करून आनंदगिरी हा किल्ला बांधला. या घराण्यात इसवी सन १२०० ते १६४१ पर्यंत राज्य चालू होते,

कर्नाटकातील बहुतेक सर्व राजे पाळगार, सरदार देसाई, पाटील व इतर वतनदार धनगर जातीचे होते. पडुकोटाचे पल्लव राजांचे धार्मिक विधी करणारे लोक धनगर जातीचे होते. महाराष्ट्रात डगे धनगर लोकात धार्मिक विधी करणारे लोक धनगरच आहेत त्रावणकोरचे आसपाम धनगर समाजात धार्मिक विधी करणारे लोक धनगरच आहेत.

राष्ट्रकूट घराणे :- या घराण्यातील पहिला कृष्ण इ. सन ५५८ ते ७७३ यांने वेरुळ येथील कैलास मंदिर कोरविले. राष्ट्रकूटांने वेरुळ व कान्हेरी येथील लेणी व धारापुरी येथील एलेफंटा लेणी कोरविली, शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. या घराण्यातील वंती दुर्ग याचे राज्यकनोजासून कन्याकुमारी पर्यंत भडोच पासून वाराणसी पर्यंत पसरले होते. तसेच लंकेचा राजाही त्याचा मांडलिक होता

या घराण्यातील पहिला अमोलवर्ष (इ. सन ८१४ ते ८७८) याला अरे-बियाचा व्यापारी व इतिहासकार सुलेमान याने व इतर अरब इतिहासकारांनी जगातील ४ प्रसिद्ध सम्राटांपैकी एक मानले आहे, उरलेले ३ सम्राट १) चीनचा सम्राट, २) बगदादचा खलिफा ३) कांस्टंटिनोपलचा राजा कांजीवरमचे पल्लव राजाचे राज्य कृष्णाचे नदीचे दक्षिणेकडील सर्व प्रदेशावर होते.

राष्ट्रकूट व पल्लव राजे हे भारतात मोठे राजे होऊन गेले, पल्लवांचे राज्य इ. स. ८९३ नंतर व राष्ट्रकूटांचे राज्य ९६३ नंतर संपले,

कोल्हापूर जिल्ह्यात वळवट (वळीवड) सध्याचे राधानगरी येथे इ. सन ५०० पर्यंत एका राष्ट्रकूट घराण्याचे राज्य होते. पुन्हा वळवट येथे इ. सन ७६० पासून ९७३ पर्यंत राष्ट्रकूट घराण्याचे राज्य होते. वरंगळचे काकतीय राजे राष्ट्रकूट होते, हे राज्य इसवी सन १३२६ साली महमंद तुगलकाने स्वारी करून जिंकले, राजा कपीलदेव यास ठार मारून त्याचे मुलगे व सरदार हरीहर व बूक यांना मुसलमान करून दिल्लीत नेले,

मान नदीचे काठी माणगांव येथे चौथे शतक ते ५७३ पर्यंत राष्ट्रकूट घराण्याचे एक राज्य होते. विदर्भात राष्ट्रकूटांचे एक राज्य सहावे शतक ते दहावे शतक पर्यंत होते. मध्यप्रदेशात मान्यखेड येथे इसवी सन ६२० ते ७१० पर्यंत राष्ट्रकूटांचे एक राज्य होते. कर्नाटकात मालखेड येथे इसवी सन ६०३ ते ९७५ पर्यंत राष्ट्रकूट घराण्याचे राज्य होते. काठेवाडात वलभीपूर पाल राजे वनगर होते. ग्वाल्हेर शिंदे यांचे वंशपरंपरागत सरनोबत शिंदे आडनावांचे वनगर होते.

कदंब घराणे

इसवी सनाचे चौथे शतक ते ११५७ पर्यंत कुंतल (गोवा) वनवासी, हनगर, उज्जंगी. येथे व कोल्हापूर जिल्ह्यात वळवट (वळीवड). म्हणजे सद्याचे राधा नगरी येथे इ. सन ५०० ते ५५० पर्यंत कदंब घराण्याचे राज्य होते. त्यांचे कुलदेवत बिराप्पा होते. कदंब राजे वनगर होते. (भा. संस्कृती को. खंड ८ व खंड २)

सिंद घराणे

महाराष्ट्रात जुन्नर (जुन्नरी नगर) येथे इसवी सन १०११ ते इसवी सन १३०० पर्यंत सिंद घराण्याचे राज्य होते.

वडेर घराणे

खोयसळ, विजयनगर व म्हैसूर

कर्नाटकातद्वार समुद्र येथे होयसळ घराण्याचे राज्य इसवी सन १०२२ ते १३४६ पर्यंत होते. या घराण्यातील विष्णू वर्धन या राजाने पंढरपूर येथील सध्या असलेले विठ्ठल मंदिर बांधले आहे. (भा. सं. को. खंड २ पान १२८)

विजयनगरचे संगम घराणे हे होयसळ घराण्याची शाखा होती. या दोन्ही

राज घराण्यांचे व म्हैसूरचे राज घराण्याचे आडनांव वडेर होते म्हैसूरचे राजे हे वनगरचे होते.

पल्लववंशातील कौन्डीण्य नावाचे एका धाडसी पुरुषाने इसवी सनाचे पहिले शतकात आपली जहाजे घेऊन पूर्वेकडे कंबोडीया देशात पुनान प्रांतात (हिन्दू चीन) जाऊन तेथील नागवंशीय राणी सोमा हिचे बरोबर युद्ध करून तीला जिंकले. व तिचेशी विवाह केला. या वंशाचे राज्य तेथे तिसरे शतका पर्यंत होते.

दिल्लीच्या बादशहाने वरंगळ येथे विजयनगरचे राजे हरीहार व बूक यांना पकडून मुसलमान करून दिल्लीस नेले. त्यांना कांही अभिष दाखवून दक्षिणेतील राज्ये जिंकणे करीता पाठविले. त्यांनी दक्षिणेत आलेवर हिंदू घर्माचा स्विकार केला. व मुसलमानी सत्तेला प्रतिकार करणेसाठी १३३७ साली स्वतंत्र राज्य स्थापिले. या राज्यावर ४ घराण्यांनी राज्य केले संगम, साळु, तुळव व आरबीड या घराण्यांचे साम्राज्य इ. सन १५६५ मध्ये नष्ट झाले. त्यांची एक शाखा इ. सन १६७४ पर्यंत पेरुकोंडा येथे राज्य करीत होती.

बरील सर्व राजे आपली संपत्ती प्रजेची सामाजिक प्रगती व इतर कार्यांसाठी खर्च करीत असत. शारीरीक शिक्षण देणारे आस्त्राडे असत. तिथे कुस्ती नेमबाजी, व युद्धकला यांचे शिक्षण मिळत असे. ते आपली नाणीही पाडत असत. त्याचे आरमारही होते. काकतीय राज्यात सर्व जातीचे लोका करीता मोफत अन्नछत्रे, प्रसुतीगृहे, व दवाखाने असत. प्रजा सुखी होती.

गंगवेत्री

विजयनगर राज्याचे संस्थापक बूक यांची स्नुषा ही त्याचा पुत्र कु कंण याची पट्टराणी होती. कंणाने इ. सन १३६३ व १३७१ या वर्षी मथुरेवर स्वारी केली. तेव्हा ती त्याचे बरोबर होती. तिने मथुरा विजय व कंणाय चरीत्र नावाचे एक संस्कृत काव्य रचले होते.

ओदूनतिल्लमलांषा :-

ही विजयनगरचा राजा अच्युतराव (इसवी सन १५३० ते १५४२) याची राणी ही काव्य गायिका व विद्वान होती. काव्य, नाटक, संगीत व्याकरण, तत्वज्ञान इत्यादी विषयात तीची उत्तम गती होती. तिने संस्कृत भाषेत ग्रंथ लिहीले होते. तिने कवीना व देवालयाना देणग्या दिल्या होत्या.

राम भद्रांबा

इने १६ वे शतकात रघुनाथ अभ्युदय नावाचे संस्कृत काव्य व विजय-

नगराचा इतिहास लिहीला आहे. या शिवाय अनेक विद्वान व राजकारणी स्त्रिया वरील घनगर राज्यात होऊन गेल्या.

स्थापत्य व शिल्पशास्त्र
दक्षिणेचा ताजमहल.

आग्याच्या ताजमहल बांधला त्याच प्रमाणे दोलताबाद येथे औरंगजेब बादशहाचा मुलगा शहा आलम याने दिल्लीचा मकबरा ही इमारत आपली आई दिलराजबानू बेगम तथा रुबीया दुराणी हिच्या स्मरणार्थ बांधली. ही इमारत म्हणजे आग्याच्या ताजमहालाची लहान स्वरूपाची प्रतिकृती आहे. या इमारतीला दक्षिणेचा ताजमहल म्हणतात. ही वास्तु स्थापत्य शास्त्र विशारद अत्ताउल्ला व चंपतराय यांनी बांधली. चंपतराय घनगर होता.

बीदर राज्याचे सर्व किल्ले बांधणारा बमगोंडा घनगर होता. पल्लव राजानी डोंगरातील मोठमोठे गिलाखंड बाजूला काढून त्या मध्ये २-३ भजली इमारती खोदल्या व उत्तम प्रकारचे नक्षीकाम केले. हे जगातलें मोठे आश्चर्य आहे.

राष्ट्रकूट पल्लव होयसळ विजयनगरचे साम्राज्यानी भारतभूमीचें वैभव, कळसास पोहोचविलें होयसळ राजा विष्णू वर्धन यानें बेलूरचे शिल्प इसवी सन १११७ मध्ये उभारणीस प्रारंभ केला. ते काम इसवी सन ११७३ मध्ये नृसिंह राजाचे कारकिर्दीत पुरे झाले. भारताची दक्षिणभूमी म्हणजे पृथ्वीवरील शिल्पकलेचा घनगर राजानी उभारलेला स्वर्गच होय. भारतात जे कांही श्रेष्ठ कर्तृत्व आहे ते सर्व घनगर राजानी उभारलेले आहेत. संगीत, नृत्य, गायन, हा भारतीय संगीताचा प्राण आहे. या कलावर मनोहर संग्र राष्ट्रकूट पल्लव होयसळ नगरचे विजयनगरचे साम्राज्यानी वेरुल, बेलूर मिनाक्षी मंदिर गोपूरे या शिल्प-कृतीमध्ये साधले आहेत.

भंडार स्नेह ऐक्य व अक्ती यांचे प्रतिक आहे.

कांबळा.

एकदा शिवपार्वती भूतलावर आले, शिव ध्यानस्थ वसले. त्या जथे मध्ये रत्ने दिसली. ती पार्वतीने काढून टाकली. शिव म्हणाले, त्याचे रक्षण करतील त्यांना घनाचे आगर म्हणजे घनगर म्हणतील. पार्वती पहाते तर त्या रत्नांची भेटदे होऊन फिरत होती. त्यांची झाडाझडपात अडकलेली लोक पार्वतीने गोळा केली. व त्याचे पिंजून सूत काढले. शिवाने त्याचा कांबळा केला व त्यावर भस्माच्या तीन पट्ट्या काढल्या. हेच सत्व, रज व तम हे त्रिगुण आहेत.

हेच त्रिगुण मूर्ती ब्रम्हा विष्णू महेश आहेत. कांबळा धारण करणाऱ्याने संतजानाप्रमाणे नियमीत वागावे असे सांगितले.

अंबील व अन्नपूर्णा देवी

नागव्वाचा मुलगा खेळूचे सोनालीशी लग्न झाले. सावकाराचे सुनेने रत्न-हार चोरल्याचा आरोप सोनालीवर आनला. खेळूने कर्ज काढून हाराचे पैसे दिले. व त्या कर्जात खेळू काळोजी पाटालाच्या मेंढ्या राखू लागला. विठ्ठल बिरदेवाने साधाभोळा वेश घेतला. खांद्यावर कांबळा हातात काठी डोक्याला मुंडासे गळ्यात सोन्याचा ताईत अशा वेश रूपात घेऊन काळोजीचे देणे भागविले व खेळूला मुक्त केले.

विठ्ठल बिरदेव नागव्वास भेटले. त्यानंतर नागव्वाने अतिथी म्हणून घरी-ठेवून घेतले, पिठाची पेज (आंबील) करून जेवू घातले, पेज संपली होती, नागव्वा उपाशी होती, देवाने नागव्वाला काढ्याचे भांडे दिले, हे भांडे म्हणजे अन्नपूर्णदेवी आहे, शिवाच नांव घ्यावे, स्वच्छ भांडे चुलीवर ठेवावे आणि त्यातले अन्न पाणी प्रसाद म्हणून खावे असे सांगितले, नागव्वाने अंबील विठ्ठल बिरदेवानां दिली, म्हणून तृप्त होऊन त्या मोबदल्यात नागव्वाला अन्नपूर्ण भांडे म्हणजे अन्न पुरविणारे भांडे दिले, म्हणून घनगर समाजात आंबील या अन्न पदार्थाला व काढ्याचे भांडे यांना फार मोठे महत्त्व व पवित्रपणा आहे.

भस्म

ज्या लाकडाचे जळपाने पेज (आंबील) शिजविली होती, त्याची राख म्हणजे भस्म पवित्र समजून लोकांचे दुःख नाहीसे करणे करिता उपभोग करित जा असे नागव्वाला सांगितले, या मुळेच आरेवाडी क्षेत्रालाच भस्मचा महिमा आहे. तेथे बिरदेव स्थान तेंतें भंडा-याचा महिमा आहे, आरेवाडीचे स्थान त्याग व क्षमायुक्त आहे, म्हणून नागव्वासाठी भस्माला मान दिला आहे. (श्री. विठ्ठल देव महात्म्य अध्याय ३३, ३४)

झाडपिडी

श्री क्षेत्र आरेवाडी येथे दरसाल झाडपिडी लोक म्हणजे ज्या लोकांना कांही आजार पीडी झालेले लोक आपली पिडा नाहीशी करून घेणे करिता आरे-वाडीस येतात, श्री. काशिलिंग देवाची सेवा करित राहून औषधा शिवाय पिडा-रहीत होऊन आपले गावी जातात, देवीची सेवा व भक्ती करून अंगारा भस्म लावून पिडा नाहीशी करणारे हे एकमेव स्थान जगाने दिसते.

बिरदेव

ब्रम्हदेवाला विष्णू म्हणाले, की मी सनातन योनी आहे, तू बीज आहेस, आणि पेरणी करणारा म्हणजे बी रुजविणारा शिव आहे, यातील बीज शब्दातील बी. रुजविणारा शब्दातील रु व शिव म्हणजे देव हे शब्द मिळून बिरदेव या शब्दाची उत्पत्ती आहे, (भा, सं, कोष खंड पान ४, पान ४४२ व भाक, यान ता, २९-४-६२) (लिंग पुराण)

हत्ती कंकण उझी कंकण

भगवान श्री शंकर यांचा एक मोठा भक्त उंडाळ पद्मन याने आपले धनगर जातीचे मुलीशी एका राजकन्येशी लग्न केले. धनगर जातीचे बायकोचे वंशजाना हत्ती (सूती) कंकण धारणा करणारे व राजकन्येचे वंशजाना उझी (लोकर) कंकण असे म्हणतात, (भा, सा, कोष,) ही कथा हलमतपुराण या कानडी पुराणामध्ये ही आली आहे,

विश्व विख्यात कवी कुलगुरु कालीदास धनगर होता,

महाभारत कालात शाम पांडिया नावाचा एक धनगर जातीचा संत होऊन गेला,

पांडवाना युद्धात विजय मिळालेवर त्यांनी राजसूर्य यज्ञ केला, पण तो असफल होऊ लागला, याचे कारण शाम पांडियाला यज्ञला बोलाविले, नाही, हे ध्यानी आल्यावर पांडवानी भिमाला पाठवून शाम पांडियाला बोलावून घेतले, नंतर यज्ञ सिद्धीस गेला,

गंगम

कर्नाटकात गंग नावची धनगर लोकांची एक देवता आहे, तिला जल-देवता व गंगाभागीरथी असेही म्हणतात, भगवान श्री शंकराच्या बयका तीन पार्वती, गंगा, गौरी (भा, सं को, श,) पैकी गां ही गंगम देवता असावी, महाराष्ट्रात बिरुदेवाचे देवळात भागूवाई नावाची एक देवता असते ही देवीच कर्नाटकातील गंगम देवता असावी,

कनकदास

संत कनकदास उर्फ तिमप्पा ही हा कानडी संत व कवी महाराष्ट्रातील संत तुकाराम महाराज यांचे तोंडीचा होऊन गेला, तिमप्पा एकदा जमीन खोदत असता त्याला सोन्याचा मोठा ठेबा सापडला म्हणून लोक तिमप्पा

कनकदास म्हणू लागले. तिमप्पाचा जन्म धारवाड जवळील वाड गावी इ. सनाने १६ व्या शतकाचे आरंभी झाला. तिमप्पाचे वडील विराप्पा हे विजयनगर येथे मोठे सरदार होते. कनकदासाने ते द्रव्य खर्च करून काशी-नेले गांवी श्रीकृष्ण मंदिर बांधले. आपली सर्व इस्टेट ब्राम्हणाना दान दिली. व भक्ती मार्गाला लागला. कनकदास एकदा तिरुपतीला गेला असता तो मागास जातीचा म्हणून तेथील महंताने देवळात प्रवेश दिला नाही. तेव्हा कनकदास देवळाचे पाठी मागे जावून भजन करू लागला. त्यावेळी देवाचे तोंड पाठीमागे फिरले ते पाहून महंताने देवळात प्रवेश नाकारले बाबत कनकदासाची माफी मागितली.

अहिल्यादेवी होळकर.

पुण्यश्लोक श्री अहिल्यादेवी होळकर यांनी भारतामध्ये नद्यांना घाट, धर्मशाळा, तलाव, विहीरी, देवळे, अत्रछात्रे घातली. त्यांचे खर्चाची व्यवस्था केली. सर्व जातीच्या व धर्माच्या लोकांना समानतेने वागविले. प्रजेला सुखी केले. इतर धर्माचे देवालयाना देणग्या दिल्या. पुष्कळ दानधर्म केला. औरंगजेब बादशहाने पाडून टाकलेले काशी विश्वनाथ मंदिर व महंमद गजनी यांनी पाडून टाकलेले सोरटी सोमनाथ मंदिर पुन्हा बांधले असा धार्मिक व सुशिल वृत्तीचा कुणी राजा अगर राणी यापूर्वी भारतात झाले नाहीत.

हे पुस्तक लिहीताना प्राध्यापक आदिनाथ कल्लप्पा कुंदवाडे राहणार लाट यांनी मला संदर्भ ग्रंथ पुरविले याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. या पुस्तकाबद्दल काही इनाम द्यावयाचे असल्यास माझ्याकडे द्यावे व माझे पश्चात ते माझा मुलगा शिवाजी गणपतराव कोळेकर यास द्यावे.

धनगर समाजाचे गोत्र वंश कुळी व प्रवर व इतिहास याला आधार भूत ग्रंथ मराठा क्षत्रियाचा इतिहास भाग १ ते ३ भारतीय संस्कृती कोष भाग १ ते १० ऋग्वेद यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, १८ महापुराणे मूळ स्तंभ हमारा समाज भारतके मेशपाल विठ्ठल बिरदेव महात्म्य कानडी हनमतपुराण चारी वेदाते संस्कृत भाषांतर व वैदिक ग्रंथावरील भाष्य ही आहेत. विजय-नगरचा राजा बुक याने आपला मंत्री सायन्नाचार्य कडून ही भाषे लिहून घेतली सध्या भारतात हीच भाषे प्रचलित आहेत.

मी भेट दिलेली ग्रंथालये :- शिवाजी विद्यापीठ नगरवाचनालय कोल्हापूर
विलींग्डन कॉलेज, जिल्हा वाचनालय, सांगली. भारत इतिहास संशोधन
मंडळ पुणे,

तसेच कोल्हापूरचे सरकारी मोडी रेकार्ड, पटवर्धनाचे रेकार्ड, मातारा दफ्तर
पेशवे दफ्तर पुणे व आपटे वाचन मंदिर, इचलकरंजी ही आहेत.

